

EKONOMIJA I FINANSIJE

LAŽNA STVARNOST ILI LAŽNI LJUDI U DOBA KRIZE

Svetlana Cenić
novembar 2022.

Panika i ekstremna neizvesnost obeležili su 2020. godinu. Masivne akcije koje su poduzete da bi se preživela zdravstveno-političko-ekonomsko-financijska kriza te godine proizveli su dalju neizvesnost o tome kakvi će i koliko će biti njihovi tekući efekti i troškovi. Neće biti jeftino i neće biti jednostavno.

U silaznoj spirali, odbojnost naroda prema grabežljivom kapitalizmu ojačala je populistički ultranacionalizam i dodatno oslabila liberalnu demokratiju.

Da bi demokratija opstala, ciklus će se morati preokrenuti. To će zahtevati mnogo jače demokratske institucije i radikalnu transformaciju kapitalizma u više socijalnu ekonomiju.

Sadržaj

I	LAŽNA STVARNOST ILI LAŽNI LJUDI U DOBA KRIZE	3
1.	STVARI SE DEŠAVAJU ONAKO KAKO SE DEŠAVAJU JER SE MNOGE STVARI DEŠAVAJU U ISTO VREME	5
2.	ZAŠTO SE PROMENE MORAJU DESITI	6
3.	ZAŠTO SE (NE)DEŠAVAJU PROMENE	8

LAŽNA STVARNOST ILI LAŽNI LJUDI U DOBA KRIZE

Vekovima je bilo mnogo argumentacije unutar široke liberalne porodice o prirodi i strukturi vlasti; o slobodama od vlasti nasuprot afirmativnim slobodama koje zahtijevaju delovanje države; o odnosu između slobodnih tržišta i slobodnih naroda; i o podnošljivim ekstremima nejednakosti. Dva ideala liberalne demokratije – sloboda i jednakost – su u neizbežnom sukobu, jer sloboda pretpostavlja da uključuje slobodu bogaćenja, ali u nekom trenutku ekonomska nejednakost potkopava političku jednakost. Utešno je verovati u mit o napretku – u ovom slučaju u ideju da se svet neumoljivo kreće ka liberalnoj demokratiji – ipak je stvarnost dugi periodi mračnog doba, od kojih je neki noviji. Demokratija je krhkija nego što bismo želeli da bude. *Posebno je ranjiva kada ekonomija izda obične ljude.*

Liberalnu demokratiju napala je krajnja levica kao laž koja služi vladajućoj klasi, a krajnja desnica da je naivna po pitanju ljudske prirode. Današnji desničarski populizam je odbacivanje liberalizma u njegovim višestrukim oblicima. Ultranacionalistički lideri preziru norme parlamentarne demokratije. Radikalno nacionalističke mase odbacuju takve liberalne vrednosti kao što su tolerancija, kompromis, univerzalna prava i informisano promišljanje. Postoje nacionalne varijacije, ali zajednički elementi uključuju osećaj da je sistem izneverio građanstvo; da se nacija mora oduzeti od kosmopolita; i verovanje da je jak vođa, koji oličava istinsku narodnu volju, poželjniji od svađe i korumpiranih parlamentaraca.

Philip K. Dick, *The Shifting Realities*, 1978:

“. . . jer danas živimo u društvu u kojem lažnu stvarnost proizvode mediji, vlade, velike korporacije, verske grupe, političke grupe. . . . Vrlo sofisticirani ljudi koji koriste vrlo sofisticirane elektronske mehanizme. Ne da nemam poverenja u njive motive; nemam poverenja u njihovu moć. Imaju dosta toga. I to je zapanjujuća moć: moć stvaranja čitavih univerzuma, univerzuma uma. Trebalo bi da znam. . . . Moj posao je da stvaram univerzume. . . . I moram ih izgraditi tako da se ne raspadnu dva dana kasnije. (..). . . pitanje definisanja onoga što je stvarno –

to je ozbiljna tema, čak i vitalna tema, definicija autentičnog čoveka. Jer se bombarduje da bi se vrlo brzo proizveli neautentični ljudi - lažni kao što su podaci koji ih pritiskaju sa svih strana. Lažna stvarnost će stvoriti lažne ljude. Ili će lažni ljudi generisati lažne stvarnosti, a zatim ih prodavati drugim ljudima, pretvarajući ih, na kraju, u svoje krivotvorine. . . . To je samo velika verzija Diznilenda.”

Ono što je Dick video pre više od četrdeset godina, mnogi od nas vide sada, barem oni koji poštuju liberalne vrednosti. Liberalne vrednosti poput slobode govora, nezavisnih sudova i prava manjina na udaru su širom sveta.

Čega se Orwell (George Orwell, 1984) plašio su oni koji će zabraniti knjige. Ono čega se Huxley (*Aldous Huxley, Brave New World*) plašio je da neće biti razloga za zabranu knjige, jer neće biti nikoga ko bi želeo da je pročita. Orwell se bojao onih koji će nam uskratiti informacije. Huxley se plašio onih koji bi nam dali toliko informacija da bismo bili svedeni na pasivnost i egoizam. Orwell se plašio da će istina biti sakrivena od nas. Huxley se plašio da će istina biti utopljena u moru nebitnosti. Orwell se bojao da ćemo postati zarobljena kultura. Huxley se bojao da ćemo postati trivijalna kultura, zaokupljena nekim ekvivalentom osećaja, orgije i centrifugalne psihodelije. Orwell se plašio da će nas ono što mrzimo uništiti. Huxley se plašio da će nas ono što volimo uništiti. Paradoksalno, na sceni je i jedno i drugo.

Panika i ekstremna neizvesnost obeležili su 2020. godinu. Masivne akcije koje su poduzete da bi se preživela zdravstveno-političko-ekonomska-finansijska kriza te godine proizveli su dalju neizvesnost o tome kakvi će i koliko će biti njihovi tekući efekti i troškovi. Neće biti jeftino i neće biti jednostavno. Oni već uključuju trošak vrlo visoke inflacije iz 2021. (neočekivane, kako je navedeno, prema prognozama Federalnih rezervi) i 2022. godine, koja smanjuje vrednost štednje i smanjuje realne plate. Koliko dugo će visoka inflacija trajati, žestoko se raspravlja i prognoze se stalno menjaju.

Ekonomisti bi trebalo da opišu i objasne šta se dešava. Najbolji među njima znaju šta se dešava i mogu nas

uveriti. Problemi počinju da se pojavljuju kada znaju, ali nas ne mogu uveriti. Ne znaju, ali pokušavaju nas ipak uveriti. Znaju da su stvari drugačije od onoga u šta nas pokušavaju uveriti. Najgori slučaj je treći, kada se ljudi namerno služe neistinama. U politici je to svakodnevna pojava – politika se bavi rezultatima, a ne istinom. Izbegavanje ovog drugog ponekad služi prvom, zbog čega se istinitost i laž tretiraju instrumentalno u politici. Ovo objašnjava zašto se mnogi ekonomisti koji ulaze u politiku zapletu u njih. Dobronamerni ekonomisti su izdavali upozorenja da bi ih njihove pokornije kolege nadglasavale. U ekonomiji je previše lako izbeći istinu, a tolerancija na prevaracije – uprkos njenoj očiglednoj štetnosti – je mnogo veća nego u drugim granama znanja. Drugi razlog za to je što je lakše prevariti ljude u ekonomiji i uveriti ih u odnose koji zapravo ne postoje u ekonomskim procesima poput štednje, akumulacije, ulaganja, proizvodnje, trgovine i finansja. Kada ekonomisti daju izjave za koje se pre ili kasnije ispostavi da su lažne, ostajemo pred dilemom: da li su pogrešili ili su lagali? Drugih mogućnosti nema, osim možda da su delimično pogrešili, a delimično lagali. Ovi argumenti i primeri — a nije ih teško pronaći na osnovu iskustava — trebalo bi da bi da pomognu u razumevanju zašto se loše stvari ponekad čitaju kao dobre i pouku da izbegnemo greške.

Javna debata i njen instrument, mediji, predstavljaju mač sa dve oštrice. S jedne strane, bez njih je nemoguće preneti znanje široj publici. S druge strane, omogućavaju demagozima i lažovima da dođu do te iste publike. Najbolji način borbe je nazvati stvari pravim imenom. Mora se razumeti suština iracionalnosti – njeni izvori, mehanizmi i dinamika – da bi se postupilo racionalno. To ponekad može biti teže nego se prepustiti intelektualnoj lenjosti i pristati na argumente šarlatana ili običnih budala. Možda bi mambo-džumbo (koještarije, besmislice) trebalo tretirati kao posebnu kategoriju u sociologiji i političkim naukama, a nema malu ulogu i u ekonomiji.

Recept za ekonomski mambo-džambo je jednostavan: prvo pojednostavite što je više moguće, a zatim preuveličajte. Na primer: ako sve privatizujete, onda će se sve brzo poboljšati. Ili obrnuto: nacionalizujte sve i onda će sve biti bolje i bolje. Sve zavisi od epohe u kojoj je mumbo-džambo namenjen da zavrti mozak spinovanjem. Ili kao u Bosni i Hercegovini da je uvek kriv neko drugi - svetska urota, uvezena inflacija, svetska kriza, koalicioni partner, opozicija, domaći izdajnici i strani plaćenici, itd.

Ekonomija je poput staze kroz šumu: lako se izgubiti. Kada se okrenete da se vratite, ono što vam se čini da je isti put u stvari nije isto. Vremena se menjaju, pa se i pogledi moraju promeniti. Nažalost, umesto da se prilagode promenama, ekonomisti se često okreću

naprednijim zemljama s različitim kulturama, superiornijim tehnologijama i zrelijim institucijama. Pozajmljuju interpretacije, elemente teorije, pa čak i čitave škole mišljenja koje se teško prilagođavaju lokalnim uslovima. Bosni i Hercegovini, nakon rata do danas, sa podelama i komplikovanom ustavnom strukturom, bez vladavine prava, neoliberalizam je odgovarao po onoj narodnoj "Noga lička, a cipela bečka". Fiksacija na najrazvijenije ekonomije dovodi do nekritičkog uvoza ideologija koje su tamo popularne i koje se smatraju mainstream u društvenim naukama. U ekonomiji, ovo je epidemija.

Kao nauka, ekonomija mora odgovarati stvarnosti, a ta se stvarnost razlikuje u vremenu i prostoru. U pogledu ekonomije kao nauke koja ne samo da objašnjava funkcionisanje mehanizama koji upravljaju ekonomskim procesima – proizvodnjom i potrošnjom, štednjom i ulaganjem, kupovinom i prodajom, protokom tokova i resursa – i društvene interakcije koje se dešavaju u toku ovih procese, ali to služi i kao osnova za formulisanje i realizaciju efikasnih strategija za dugoročni razvoj. Dobra ekonomija je i deskriptivna nauka koja opisuje stvari onakve kakve jesu i normativna nauka koja daje smernice i uputstva o tome kako stvari treba da budu. Odnosno, ne samo da treba da formuliše odvojene, pasivne prognoze o budućnosti, već i da služi kao polazna tačka za izradu i implementaciju aktivnog razvojnog programa. Što Bosna i Hercegovina, na primer, nema.

Opređeljujući se za pragmatičnu ekonomiju – koja počiva na potvrđivanju naučnih hipoteza u praksi, na delu, u stvarnim ekonomskim procesima – potrebno je stoga zahtevati veštinu u provođenju primenjene ekonomije, jer ljudi nisu pokusni kunići na kojima se može eksperimentisati. Nažalost, i to je slučaj sa Bosnom i Hercegovinom - eksperimentisanje bez podastiranja stvarnih analiza. Čak i tamo gde na neki način postoje, temeljene su na lošoj statistici.

Glavni nedostaci koji su nam zajednički su da smo spremni poverovati u najpotpunije besmislice ako se one mogu prilagoditi našim previše pojednostavljenim, unapred zamišljenim, preterano idealizovanim ili sebičnim pogledima na svet i da naivno pretpostavljamo da oni čiji mitovi, jezik, novac i moć kontrolišu ili bi kontrolisali naše živote i umove imaju naše najbolje interese u srcu. Idiote ne moraju biti samo politički lideri – oni mogu biti mediji, multinacionalne korporacije, druge ekonomske sile, kulturni pokreti, sistemi verovanja, ideolozi i ideologije svih varijanti.

Politika i ekonomska misao vijugaju različitim stazama. Uvek postoji politički kontekst i uvek je važno ko donosi odluke i kada. Najgora stvar je laganje u ekonomiji. Razumljivo je da naučnici imaju stavove, uključujući i

političke. Na kraju krajeva, oni su građani. Ali nije dobro kada iz ideoloških motiva ili, što je još gore, zbog angažovanja da obavljaju tendenciozno plaćene poslove, koriste nauku kao političko oružje. Najgore od svega je kada naučnici dopuste da budu uvučeni u vrtlog beskrajnih političkih sukoba i dopuste svojoj nauci da odražava strukturu političkih interesa. Kad bi se sve svodilo na desno i levo, onda bismo trebali imati desnicu i levicu. A nemamo. Čak i ako im se čini da se bore za istinu i slede objektivne naučne procedure, oni su zapravo uvučeni u političku borbu. Ta borba vodi se oko interesnih grupa, a ne oko istine. Ekonomija je stoga politička u smislu da neki ekonomisti jednostavno lažu, iz različitih motiva koji su često povezani sa doktrinarnim ili ideološkim žarom. Ili to mogu učiniti iz svojih političkih simpatija, ili čak iz trivijalnog razloga što se isplati. Nadalje, inercija ulazi u igru u određenom trenutku. Lakše je držati se neistine nego priznati da ste pogrešili, kao da držanje pozicije može to ispraviti. Ako osoba namerno laže, gubimo vreme pokušavajući je uveriti da nije u pravu. Kada je nemoguće pokazati da neko namerno obmanjuje druge, bar ima smisla dokazati javno da nije u pravu.

U prihvatanju ili odbacivanju nečijeg gledišta, posebno vidljivo u vreme pandemije i ovog perioda visoke inflacije, vredni uzeti u obzir činjenicu da se njegovi zagovornici mogu naći u tri hipotetske situacije:

- veruju u ono što govore i smatraju to istinom.
- ono što govore smatraju istinom i osećaju da to odražava ono što stvarno jeste,
- znaju da ono što govore nije istina.

U prvoj varijanti – oni veruju u ono što govore i smatraju to istinom – imamo posla s ideologijom, a ne naukom, i s doktrinom, a ne željom za objektivnošću. U realnim ekonomskim procesima i primeni ekonomske politike mogu predstavljati ozbiljnu opasnost. Posebno su opasne situacije u kojima se dve lažne ideologije i njihovi doktrinarni zagovornici suočavaju, kao što je sada slučaj kada se neoliberalizam suprotstavlja populizmu.

U drugom slučaju – oni to što govore smatraju istinom i smatraju da odražava ono što stvari jesu – suočavamo se alternativom da jesu ili nisu u pravu. Ako su u pravu, onda sve što možemo da uradimo je da razumemo stvari što bolje možemo i podelimo s drugima ovo znanje i pouke. Ako nisu u pravu, onda bismo trebali voditi suštinsku polemiku u kojoj predstavljamo drugačiji koncept potkrepljen racionalnim argumentima.

Treći slučaj – oni znaju da ono što govore nije istina – s predumišljajem proglašavaju lažno gledište. Možda je umotano u pseudonaučnu retoriku, ali njeni zagovornici znaju bolje od bilo koga da šire neistine. Lažljivci nisu u

krivu. Možete nehotice pogrešiti, ali mora postojati namera da lažete. Postoje tri razloga: oni namerno proklamuju lažne stavove, jer im se to isplati u smislu grupnih ili ličnih interesa. Ili promovišu lažne teorije i koncepte iz ideoloških razloga. Ovo nije isto što i doktrinarni stav u prvom slučaju, jer ovde ne govorimo o dubokoj veri, već o cinizmu. Oni znaju da ideologija koju predstavljaju ne služi zvanično proklamovanim ciljevima.

Ljudi, a posebno ekonomisti i političari, mrze da greše, a još više da to priznaju – posebno u javnosti. Braneći lažne argumente, počinju namerno da navode druge u zabludu.

Namerna obmana se često oslanja na metode koje su organizovane i finansirane na posebno sofisticirane načine, a rade je obučeni profesionalci. Neki ljudi namerno govore neistinu tako dugo da postanu njeni robovi i na kraju jednostavno poveruju u to. Počevši kao lažovi, oni postaju doktrinarni. To se često dešava u ekonomiji, posebno u zemljama kao što je Bosna i Hercegovina gde je dominantan populizam i demagogija. Michael Signer, autor knjige *Demagog: Borba za spašavanje demokratije od njenih najgorih neprijatelja*, napisao je da pravi demagozi moraju ispuniti četiri kriterija: moraju se predstavljati kao ogledalo za mase; zapaliti talase intenzivnih emocija; iskoristiti tu emociju za političku korist; i kršiti pravila kojim bi trebalo da se rukovodimo. A to gledamo ne samo u Bosni i Hercegovini i okruženju, već i u Evropskoj uniji.

U javnom životu – uključujući onu pseudonaučnu vrstu – i tokom političkih debata, često se suočavamo sa tri mogućnosti: doktrinarnim, grešnim ili laganjem, pa je neophodno suprotstaviti se i akademskoj vulgarnosti i izveštačerstosti. Budući da velika većina ljudi nema načina da analizira ovu vrstu informacija, a kamoli da ih uporedi i interpretira, moraju se osloniti na ono što čitaju, vide i čuju, dopuštajući manipulatorima mišljenja da ih vode. Kada postoji mnogo informacija o datoj temi, postoje i puno različitih slika sveta.

STVARI SE DEŠAVAJU ONAKO KAKO SE DEŠAVAJU JER SE MNOGE STVARI DEŠAVAJU U ISTO VREME

Suština maksime da se stvari dešavaju onako kako se dešavaju jer se mnoge stvari dešavaju u isto vrijeme je da se tehnološke metode se menjaju, ali i kulturne vrednosti i društvene preferencije. Kao rezultat toga, menjaju se i standardi merenja.

Na razne načine smo do grla u prošlosti, ne razumemo je, tumačimo različite njene aspekte na kontradiktorne načine ili je namerno krivotvorimo. To utiče na našu procenu sadašnjosti. Ponekad se ispostavi da je uticaj prošlosti na budućnost preuveličan. To se dešava kada se

pri tumačenju različitih pojava i procesa previše oslanja na kulturne, sistemske, političke i materijalne kontinuitete. U stvarnom razvojnom procesu imamo posla sa neprestanim prožimanjem kontinuiteta i promena. Kontinuitet dominira u jednom trenutku, a promena u drugom. Celo vrijeme, ove očigledne kontradikcije su u kontaktu jedna s drugom. Setimo se samo svih reformi u Bosni i Hercegovini, koje su obično dolazile izvana i padale na kontinuitetu otpora prema promenama. Jedina garancija za dugotrajan ili duži opstanak je sposobnost prilagođavanja objektivno promenljivim uslovima.

Nakon nekoliko decenija u kojima se strukturne reforme (ne)sprovode na različite načine, kvalitativno menjajući način rada privrede i pravila koja važe, već se jasno vidi da u velikom broju slučajeva postoji „karika koja nedostaje“ u ekonomskom rastu i društvenom napretku, ili barem da se te stvari ne dešavaju na lestvici društvenih očekivanja ili političkih deklaracija. Štaviše, čini se da stvarni napredak (rast i razvoj) ili njegovo odsustvo (stagnacija i inercija) ne potvrđuju pretpostavke brojnih teorija ekonomskog rasta ili, šire govoreći, socioekonomskog razvoja.

Protiv gluposti, laži, destruktivnosti i pohlepe se mora boriti, ali se nikada ne mogu potpuno iskoreniti.

Dugoročni ekonomski razvoj nastao je kada se spojilo pet faktora:

1. Tehnološki napredak.
2. Prevažilaženje kritičkog mišljenja i inovacija nad dogmatizmom u kulturi i ekonomiji.
3. Ekonomska svest i sposobnost organizovanja širenja proizvodnje i razmene.
4. Politička volja vladajućih da sprovedu suštinske institucionalne reforme koje oslobađaju ljudsku energiju i preduzetništvo i usmeravaju ih ka kreativnosti
5. Otvorenost prema eksternim kontaktima, omogućavajući širu razmenu ne samo roba, već i znanja, informacija i kulture.

Matematika, medicina ili muzika mogu procvetati mogu bljesnuti u bilo kojim uslovima, ali ne i ekonomija. Potrebna je sinergija svih ovih faktora, praćena otvorenošću prema eksternim kontaktima i akumulacijom ekonomskog iskustva i znanja, kako bi se osigurali izvanredni rezultati.

Osim tehnološkog napretka u svetu, doduše trenutno usporenog, ostala četiri elementa nisu sada u prvom planu. U Bosni i Hercegovini nijedan!

Čak i uz najbolje namere vladara, nedostatak tehnološkog napretka nikada neće uroditi plodom kontinuiranog rasta proizvodnje.

ZAŠTO SE PROMENE MORAJU DESITI

Čini se kao da smo preživjeli pandemiju Covida i da rezignirani živimo s ovim virusom i njegovim varijantama. Čak i sa varijantama Delta, a zatim i Omicron, sigurno smo manje uplašeni nego na vrhuncu intenzivnog straha i blokadama 2020. godine. Slobodan pad uspaničenih finansijskih tržišta tog vremena postao je istorija do sledeće krize, a ona je usledila odmah visokom inflacijom i energetskom krizom. Može li doći i kada do sledeće smrtonosne pandemije? Otkrili smo da se za borbu protiv pandemije vlade mogu potpuno zatvoriti sektore privrede izazivajući ogromnu nezaposlenost i ekonomske i finansijske poremećaje, a derogirati sve demokratske institucije. Mogli bi to ponovo. Nova pandemija mogla bi biti mnogo smrtonosnija od Covida, donoseći drakonske političke reakcije i obnovljenu ekstremnu neizvesnost, te pokrenuvši još goru finansijsku krizu.

Rat u Ukrajini agresijom Rusije nametnuo je novi strah od finansijske reakcije ako se izrodi u rat između velikih sila. Voleli bismo da mislimo da to nije moguće, kao što je nekada poznata knjiga Velika iluzija Normana Angella objavljena 1910. godine, vrlo racionalno tvrdila da bi rat u 20. veku među evropskim silama bio toliko ekonomski skup da se neće dogoditi. Ekonomski trošak Prvog svetskog rata bankrotirao je glavne evropske zemlje (da ne spominjemo sve njegove druge strašne troškove), ali se to ipak dogodilo.

Ako bi se rat velikih sila ponovo dogodio, to ne bi bila kriza, već panika zato što bi rat mogao uključiti hakerske napade i napade cyber-sigurnosti na finansijsku i drugu infrastrukturu. Iako je Rusija možda manje moćna od Sovjetskog Saveza pre njegovog raspada, ona je i dalje velika nuklearna sila, njeno vođstvo je agresivno, a pretnja od rata s Rusijom također nije nezamisliva.

U 2020., 2021. i 2022. godini, dovoljno smo često (opet) bili iznenađeni. Dok razmišljamo o ovim događajima, nalazimo se u kontekstu rata, ekonomskog rata, visoke inflacije, rastućih kamatnih stopa, preokreta politike centralnih banaka, kontinuiranog deficita penzionih fondova, brige o stagflaciji, energetskoj krizi, a Covid virus i njegove varijante još uvek su s nama. Šta dalje? Kada broj stvorenih problema premaši broj problema koji se rešavaju, proces se lomi, ekonomija propada i sistem nestaje. (Videti pod Bosna i Hercegovina) Energetsaki izazovi, demografski izazovi, izazov ishrane stanovništva, kanali distribucije dobara - sve je sada isplivalo u još većim razmerama. Da ne pominjemo globalno zagrevanje i ekološki neodrživ način života! Umesto jeftinog i boljeg i bržeg, mi brzo prelazimo u svet koji je skuplji, gori i sporiji. Svet naprednog transporta i financija, uvek prisutne hrane i energije, beskrajnih poboljšanja i zapanjujuće brzine menja se pred našim očima.

Centralni faktor u svakoj priči o rastu koja prati industrijalizaciju je da veći dio ekonomskog rasta dolazi od rastuće populacije. Ono što većini ljudi nedostaje je da postoji još jedan korak u industrijalizaciji - procesu urbanizacije: niži mortalitet povećava populaciju do tog stepena da nadmašuje svaki uticaj pada nataliteta. Ali, samo nekoliko decenija. Na kraju se maksimalno povećava dugovečnost, ostavljajući zemlju s većom populacijom, ali s malo dece. Jučerašnja deca su danas mladi radnici, sutra zreli radnici. A to sutra je stiglo. U 2020-im, natalitet je toliko nizak da čak i zemlje sa mlađom starosnom strukturom sada nemaju dovoljno mladih koji će imati decu. Kako kadrovi od dvadeset i nešto i trideset i nešto budu starili u tridesete i četrdesete, natalitet neće jednostavno nastaviti svoj pad, već će se urušiti. A kada zemlja ima više starijih nego dece, sledeći, užasan korak je potpuno neizbežan: pad stanovništva. Budući da je svaka zemlja koja započne ovaj proces ona koja je već ostala bez mladih radno sposobnih, te se zemlje nikada neće oporaviti - demografska transformacija od puno dece do puno penzionera.

Kina 2022. godine je društvo koje najbrže stari u ljudskoj istoriji. U Kini je priča o rastu stanovništva završena otkako je stopa nataliteta u Kini pala ispod nivoa zamene 1990-ih. Stopa potpunog zamenskog nataliteta je 2,1 dete po ženi. Početkom 2022. godine, kineski samo delimično objavljen popis stanovništva 2011-2020. pokazuje da je stopa Kine najviše 1,3, među najnižim od svih ljudi u ljudskoj istoriji. Vremenski poremećena priroda procesa industrijalizacije – od Britanije, Nemačke, Rusije, severozapadne Evrope, Japana do Koreje, Kanade i Španije – u kombinaciji sa stalno ubrzanom prirodom tog procesa, znači da se veliki deo svetskog stanovništva suočava sa masovnim penzionisanjem praćenim padom populacija otprilike u isto vrijeme. Svetska demografska struktura prešla je tačku bez povratka pre dvadeset do četrdeset godina. Trauma sovjetskog kolapsa bila je ekonomska, kulturna, politička, strateška i demografska. Između 1986. i 1994. godine stopa nataliteta se prepolovila, dok se stopa smrtnosti skoro udvostručila. Rusija se danas deindustrijalizuje u isto vreme kada se njeno stanovništvo urušava. Proces starenja je toliko duboko ukorenjen da oko trideset hiljada Japanaca svake godine umre u svojim stanovima, a da to niko ne primeti dok tela ne počnu da se raspadaju. Japanske firme shvataju taj ogromni demografski problem, ali takođe shvataju da masovna proizvodnja kod kuće zahteva mlade radnike kojih više nemaju. Dakle, Japanci su se odlučili za nešto novo: premestili su velik deo svojih industrijskih proizvodnih kapaciteta u druge zemlje, gde koriste lokalne radnike za proizvodnju robe koja se, zatim, prodaje u te iste zemlje. „Gradi tamo gde prodaješ“ postala je Toyotina nova korporativna mantra.

Samo nekoliko zemalja je uspeo u visokom stepenu razvojava izbegne kolaps nataliteta: Sjedinjene Države, Francuska, Argentina, Švedska i Novi Zeland.

Šta reći tek za zemlju poput Bosne i Hercegovine gde je negativna stopa nataliteta, a druga zemlja je u svetu po veličini dijaspora? Sa tendencijom ubrzanog iseljavanja.

Pandemija korona virusa nije nam samo oduzela ono najvrednije - živote - koji su nam potrebni više od bilo čega drugog da se pripremimo za nadolazeću demografsku devastaciju. Ukrala nam je vreme.

Do februara 2022, preko 300 miliona ljudi širom sveta imalo je dijagnozu COVID-a, od kojih je šest miliona umrlo. Svaka od trideset najvećih ekonomija doživela je blokadu i poremećaj. Direktno recesije bile su dovoljno loše, ali poremećaj u načinu života promenio je portfelj dobara koje su svi konzumirali: manje usluga, više robe i više vrlo specifičnih vrsta robe poput elektronike i računarskih proizvoda. Sa svakim zatvaranjem i/ili otvaranjem, naš portfelj potrošnje se menjao, a sa svakim zatvaranjem i/ili otvaranjem, proizvođači širom sveta pokušavali su preusmeriti svoje napore kako bi zadovoljili promenenu potražnju. Svaki takav napor zahtevao je više radnika, više ulaganja i više vremena. COVID je oslabio veze između ekonomija vođenih izvozom i ekonomija vođenih potrošnjom, što je odvelo većinu ekonomija vođenih potrošnjom u njihove vlastite delimično sekvestrirane svetove, dok je istovremeno uskraćivalo izvozno vođene ekonomije da pokreću svoje sisteme.

Većina zemalja se nikada neće vratiti na stepen stabilnosti ili rasta koji su imali 2019. godine.

Transportne tehnologije, s druge strane, duboko su promenile naš odnos s našom geografijom. Ekonomija obima u transportu dolazi iz četiri faktora: veličine, posade, goriva i pakovanja. Pandemija je poremetila upravo te kanale distribucije, a dodatnu opasnost predstavljaju ratni sukobi. Šta god da pođe po zlu, transport na duge relacije je trenutna žrtva, jer transport na velike udaljenosti ne zahteva samo apsolutni mir u ovom ili onom regionu - zahteva apsolutni mir u svim regijama. Poremećaj na dugim razdaljinama remeti tri četvrtine svih isporuka u energetici, proizvodnji i poljoprivredi.

Što je još gore, kako troškovi transporta rastu, manje je verovatno da će se neenergetska i neprehrambena roba s niskom maržom isporučiti. Ne samo da ovo dodatno slabi ekonomske veze, nego znači da je veća verovatnoća da će sve što se otpremi biti nafta, hrana ili na neki drugi način vredno. Najveći gubitnici? One zemlje na samom kraju vrlo izloženih brodskih ruta, kojima nedostaje pomorski kapacitet za konvojiranje vlastitih

trgovačkih brodova: Koreja, Poljska, Kina, Nemačka, Tajvan, Iran i Irak - tim redosledom.

Svaki put kada dođe do izmene potražnje – bilo za poluproizvode ili za gotove proizvode – obično je potrebna godina dana napora prilagođavanja. Tu “malu” lekciju naučili smo na teži način sa COVID-om. Svaki preusmeren brod, svaki ispaljeni hitac remeti neki deo snabdevanja. U takvom okruženju, višestepeni lanci snabdevanja u bilo kojoj regiji bez čvrste lokalne sigurnosti i čvrste lokalne potrošnje jednostavno nemaju mnogo smisla.

Problemi budućnosti Evrope su brojni, ali četiri se ističu. Prva je *energija*: Evropljani su više zavisni od uvoza energije nego Azijati, i nijedna velika evropska država ne misli da se problem može rešiti na isti način. Drugi je *demografski*: evropske zemlje su odavno prešle tačku čak i teorijske repopulacije. Treća je *ekonomska preferencija*: Evropljani su svesni svoje krvave istorije. Evropski lideri su doneli veliki broj svesnih odluka da preurede svoje sisteme sa socijalističkim naklonostima kako bi njihova populacija bila u okviru njihovih kolektivnih sistema. Ovo je dobro funkcionisalo. No u uslovima deglobalizacije, evropske demografske slike i nedostatka globalnog dosega sugerišu da u uslovima trajne recesije ne bi mogla opstati srž evropskog socijalističko-demokratskog modela. Četvrti i poslednji problem: *nisu sve evropske države stvorene jednake.*

ZAŠTO SE (NE)DEŠAVAJU PROMENE

Globalizacija nema ljudsko lice, ali vredi ga zamisliti. Iako vreme fizički prolazi isto kao i pre 1.000 ili 10.000 godina, ekonomski sat otkucava brže nego pre jednog veka ili čak jedne decenije. Vreme leti u globalizovanoj ekonomiji. Vremena su se promenila i sve će se promeniti. Bez obzira na novi ekonomski sistem ili sisteme koji svet razvije, biće nešto što danas teško možemo prepoznati kao održivo. Verovatno će nam trebati daleko veći obim kapitala (starenje stanovništva to neminovno zahteva), ali ćemo ga imati daleko manje, jer manje radnika znači manje poreznih obveznika. To sugerise da će ekonomski rast i tehnološki napredak (i jedno i drugo zahtevaju kapital kao input) zastati. I to je samo jedan aspekt. Ulazimo u period ekstremne transformacije, sa našim strateškim, političkim, ekonomskim, tehnološkim, demografskim i kulturnim normama koje se u isto vrijeme menjaju, kao što je za očekivati prelazak na drugačiji sistem upravljanja.

Proces će biti (i jeste već) traumatičan. Sa određene tačke gledišta, poslednjih sedamdeset godina globalizacije jednostavno je bilo „više“ na steroidima. Suočavamo se sa ekonomskim slobodnim padom jer se

sve ono što je poduprlo ekonomsko postojanje čovečanstva od renesanse odjednom odmotava. Između kolapsa globalnog poretka i inverzije globalne demografije, stara pravila očito ne funkcionišu i trebaće nam decenije da shvatimo šta bi moglo da funkcioniše. Različite zemlje će na različite načine osetiti kako se stari sistem ruši različitom brzinom, te će na takve podsticaje reagovati koristeći pristupe oblikovane njihovim vlastitim snagama i slabostima i kulturama i geografskim položajem. A kako se vidi već sada, razvijanje novog - izma neće se vršiti pod kontrolisanim okolnostima tokom opuštenog perioda i, naravno, za očekivati je da se neće uspeti iz prvog pokušaja. Nećemo ni stići na isto odredište. To je proces, koji se ne odvija po predvidljivoj, mirnoj, pravoj liniji. Poslednji put kada se čovečanstvo borilo sa promenljivim faktorima, koji su zahtevali nove ekonomske modele, uzroci su bili industrijska revolucija simultano sa prvim talasom globalizacije.

Ako norme vode ljude da sami sebe učutkaju, status quo opstaje – čak i ako ga neki ili mnogi ljudi mrze, pa čak i ako su oni koji ga podržavaju zapravo prilično ravnodušni prema njemu. Jednog dana, neko ospori normu. Možda je to dete koje kaže da car nema odeću. Nakon tog malog izazova, drugi mogu početi da govore ono što misle. Teško je ili možda nemoguće predvideti te društvene pokrete. Centralni razlog je taj što ljudi ne znaju šta njihovi sugrađani zapravo misle, jer su ljudi lagali o svojim preferencijama. Odnosno, kada su određene norme na snazi, ljudi krivotvore svoje preferencije ili o njima čute. Kao rezultat toga, stranci, pa čak i prijatelji i članovi porodice možda neće moći da znaju za njih. Ljudi s određenim političkim ili verskim uverenjima mogli bi jednostavno učutati. Jednom kada se norme revidiraju, ljudi će otkriti već postojeće preferencije i vrednosti, koje su norme uspešno potisnule. Rečeno je ono što je nekada bilo neizrecivo, a ono što je nekada bilo nezamislivo se čini.

Jon Elster naglašava da društvene norme „dele drugi ljudi i delomično podržavaju njihovo odobravanje i neodobravanje. Oni su također podržani osećajima sramote, anksioznosti, krivice i srama koje osoba doživljava zbog mogućnosti da ih prekrše.“. Zato je nacionalizam ruku pod ruku sa populizmom tako moćno oruđe - nameće krivicu i sram ako se suprodstavi masi čak i kad su ekonomska pitanja i egzistencija u pitanju.

Elite su nametnule oblik ekonomskog liberalizma, ali su zaboravile na građane, stoga je bila lakša pobuna protiv kosmopolitske vladajuće klase i povlačenje u nacionalizam. Strogo kažnjavanje EU nacija koje premašuju ciljeve deficita predstavlja bolan kontrast s njenim neuspehom da deluje protiv vlada članica, poput Mađarske i Poljske, koje sabotiraju demokratiju. Ova

popustljivost autokratima je previše jasan podsetnik na dublje prioritete Unije - ekonomski liberalizam je daleko važniji od političkog liberalizma. Nadalje, relativna marginalizacija populističke krajnje desnice je mala uteha jer demokratska vlada i dalje gubi široki legitimitet zato što ne uspeva da reši goruće probleme. Vlada i politika kao instrumenti širokog javnog unapređenja izgubili su kredibilitet. Desničarski nacionalistički populizam i neofašizam uvelike su popunili ovaj vakuum. Globalističke institucije su dodatno blokirale demokratsko-leve alternative. Poslednjih decenija radnički pokret je igrao ulogu te vrste stalne mobilizacije običnih ljudi kao institucionalne protivteže uvek prisutnoj moći kapitala u tržišnoj ekonomiji. Kada je radništvo evoluiralo od radikalnog pokreta u birokratskog menadžera ugovornih nagodbi, ta moć je ugrožena, negde i nepostojeća.

Rascepkanost i nepoverenje koje proizvodi populizam otežava pronalaženje puta u mešovite ekonomije, koji će vratiti ekonomsku sigurnost i odgovornu vladu. Demokratski kapitalizam danas je kontradikcija u terminu. Globalizacija pod okriljem privatnih finansija stalno je potkopavala demokratska ograničenja kapitalizma. U silaznoj spirali, odbojnost naroda prema grabežljivom kapitalizmu ojačala je populistički ultranacionalizam i dodatno oslabila liberalnu demokratiju. Da bi demokratija opstala, ciklus će se morati preokrenuti. To će zahtevati mnogo jače demokratske institucije i radikalnu transformaciju kapitalizma u više socijalnu ekonomiju.

O AUTORU

Svetlana Cenić je rođena u Sarajevu, gde je završila osnovnu školu, gimnaziju i ekonomski fakultet. Više postdiplomskih studija uz rad završila u inostranstvu. Radila u privatnom sektoru, sektoru obrazovanja, saradivala sa nevladinim sektorom, a najmanje vremena bila angažovana u javnom sektoru. Sebe smatra ekonomistom po ubeđenju i opredeljenju.

IMPRESUM

Friedrich-Ebert-Stiftung - Kancelarija Sarajevo
Kupreška 20, 71 000 Sarajevo

Za izdavača: Dr. Peter Hurrelbrink - Direktor, FES BIH

Tel.: +387 33 720 010

www.fes.ba

DTP: Aleksandar Aničić

Recenzentica: Tanja Topić

ISBN 978-9926-482-68-8

Sva prava pridržana od strane Friedrich-Ebert-Stiftung BiH.

Stavovi i mišljenja izneseni u ovoj publikaciji su autorski i ne predstavljaju izričite stavove i mišljenja izdavača. Friedrich-Ebert-Stiftung ne garantuje za tačnost podataka koji su izneseni u ovoj publikaciji. Komercijalna upotreba izdanja nije dozvoljena bez pismene saglasnosti Fondacije.

